

ارائه الگوی مفهومی عفاف جنسی مبتنی بر آیات قرآن کریم (پژوهش کیفی)

محمد سعید کریمی

سطح ۴ حوزه علمیه قم، کارشناس ارشد اخلاق کاربردی، قم؛ مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت
M_saeedkarami@yahoo.com

تاریخ پذیرش: [۹۸/۹/۲۳]

تاریخ دریافت: [۹۸/۱/۱۸]

چکیده

این پژوهش به ارائه الگوی مفهومی «عفاف جنسی» از طریق شناسایی و بررسی مؤلفه‌های عفاف جنسی و عامل‌های الگو پرداخته است. این اثر، پژوهشی کیفی و بنیادی است که در بخش ارائه الگوی مفهومی، براساس نظریه برخاسته از داده‌ها به توصیف و تحلیل پرداخته است. به این منظور از آیات قرآن ۷ مفهوم همسو با عفاف شناسایی و با رویکردی انسجام‌گرایانه تبیین شد. با ارائه الگو، نقش برخی از این مفاهیم در تبیین عفاف جنسی به تأیید رسید. از مجموع ۳۴۵ آیه قرآن درباره مسائل جنسی، تعداد ۵۰ آیه که ارتباط مستقیم با عفاف جنسی داشت انتخاب و سپس با کدگذاری باز، مجموعاً ۴۹ کد شناسایی شد. در مرحله کدگذاری محوری، داده‌ها در ۱۹ محور و مفهوم کلیدی دسته‌بندی شدند و در مرحله کد انتخابی، این مفاهیم در ذیل ۴ عامل الگو، قرار گرفتند. عامل‌های الگو شامل مؤلفه‌های مقوله کانونی، زمینه‌ها و علل، مفاهیم راهبردی و پیامدهای عفاف جنسی شناسایی شد و در انتها با طی این فرایند، مدل مفهومی عفاف جنسی با رویکرد قرآنی طراحی گردیده است.

کلیدواژه‌ها: عفاف، عفاف جنسی، اخلاق جنسی، الگوی مفهومی، قرآن

مقدمه و بیان مسئله

سبک زندگی غربی تأثیرات هولناکی بر شیوع بی بندوباری جنسی داشته است. عفاف به صورت جهانی در همه‌ی نمونه‌های روابط حقیقی و مجازی دستخوش انحراف شده است. به عنوان یک نمونه از جلوه‌های بصری بی‌عفتی می‌توان به این آمار تکان دهنده در سال ۲۰۰۳ اشاره کرد که ۶۴ درصد از تمام برنامه‌های تلویزیونی در آمریکا حاوی مطالب جنسی بوده‌اند. (کانکل و همکاران، ۲۰۰۳) وجود برنامه‌ها و فیلم‌هایی با محتوای جنسی، موزیک-ویدیوها، فیلم‌های مخصوص بزرگسالان و... زمینه را برای مخدوش شدن عفاف در جامعه و به خصوص در میان جوانان و نوجوانان فراهم کرده است. از این رو کاملاً منطقی به نظر می‌رسد که انجمن روان‌شناسی آمریکا (APA) درباره روند جنسی دختران گفته است: «تردیدی نیست که دختران (و پسران) در فضای فرهنگی اشباع شده از پیام‌های sexualizing رشد می‌کنند» (انجمن روان‌شناسی آمریکا، ۲۰۰۷). براساس تحقیقی که در سال ۲۰۰۸ انجام شد ۳۹ درصد از نوجوانان پیام‌های جنسی

و سوسه‌انگیز را پست می‌کنند و ۴۸ درصد از آنها این نوع پیام‌ها را دریافت می‌کنند (کمپین ملی جلوگیری از بارداری نوجوانان، ۲۰۰۸). برخی تحقیقات نشان داده‌اند که بیش از ۶۵ درصد از افرادی که به دنبال پیدا کردن فردی برای داشتن رابطه جنسی از طریق اینترنت بوده‌اند، یک رابطه با شریک اینترنتی داشته‌اند (مک فارکن و همکاران، ۲۰۰۰). این روابط افسار گسیخته بلای جان خانواده شده است. علی‌رغم اینکه غالب غربی‌ها (به‌ویژه آمریکایی‌ها) خیانت را اشتباه می‌دانند، در طی مطالعاتی در سال ۱۹۹۴، نشان داده شد ۲۴/۵ درصد از مردان و ۱۵ درصد از زنان به داشتن رابطه جنسی با کسی غیر از همسرشان پس از ازدواج اعتراف کرده‌اند. (لامن و همکاران، ۱۹۹۴). اینها بخشی از وقایع دو دهه قبل است. اما وضعیت امروز اروپا و آمریکا برای کسی که با دوران ملکه وکتوریا (۱۹۳۷-۱۹۰۱) در انگلیس آشنا است باورپذیر نیست. زمانی که بیان احساسات جنسی به‌صورت کلامی یا نوشتاری تنها با زبان استعاره انجام می‌شد. در آن دوران زمانی که زنی قوزک پای خود را به مردی نشان می‌داد نشان دهنده بی‌عفتی او بود و او در اجتماع یک زن روسپی به‌شمار می‌آمد (درازنین، ۲۰۰۱). سبک زندگی غربی نامی محدود به یک جغرافیای خاص نیست. این نوع زندگی می‌تواند سایر فرهنگ‌ها -از جمله فرهنگ ایرانی- اسلامی- را به کام نابودی بکشاند.

قرآن کریم بهترین منبع برای سبک زندگی عقیفانه است. در این سبک زندگی کیفیت حیات بشر ارتقاء می‌یابد و نیازهای معنوی، روانی و جسمانی او برطرف می‌گردد. در حدود ۳۴۵ آیه از ۶۲۳۶ آیه قرآن کریم به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم در رابطه با عفاف و به‌ویژه مرتبط با مسائل جنسی است. این نشانه‌ی بسیار مهمی بر اهتمام اسلام به برآورده شدن نیازهای روانی انسان و کنترل و برنامه‌ریزی برای نیروی جنسی اوست.

روح مشترک میان این آیات - از واژگان حساسیت برانگیز گرفته تا ترسیم چارچوب روابط میان زن و مرد، ارائه راه کار عملی در زمینه‌ی کنترل نیاز جنسی، الگوی رابطه همسران و تربیت جنسی - رعایت عفاف در جنبه‌های رفتاری و منشی است.

سؤالی که مطرح است این است که الگوی مفهومی عفاف که براساس آن بتوان نظریه‌پردازی کرد چیست؟ طبیعتاً به دلیل اینکه عفاف (لااقل جنبه‌هایی از آن)، مفهومی دینی است، باید پاسخ این سؤال از منابع دینی دریافت شود.

الگوی مفهومی یک رویکرد و ابزاری فراگیر و روشی نوین در تبیین مطالب است. ارائه‌ی الگوی مفهومی سنگ بنای فرضیه‌های مبتنی بر مفاهیم است. چنین بهره‌گیری‌هایی مستلزم مواردی همچون معرفی، عمومی سازی، استاندارد سازی و ایجاد زبان واحد خواهد بود.

آنچه در مدل مفهومی اهمیت دارد عبارت است از شناخت روابط علی میان متغیرها و نتایج (جفری ام، ۱۳۸۹). البته در پژوهش‌های توصیفی که تنها متغیر مستقل مطرح است، به‌واسطه‌ی الگوی مفهومی می‌توان روابط میان مفهوم اصلی و زمینه‌ها، ابزار و پیامدها را کشف نمود.

به هر روی جنبه‌هایی از عفاف جنسی مربوط به فرهنگ و جامعه است و مدل سازی در یاری رساندن به پژوهشگر برای تبیین پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی از توانمندی قابل توجهی برخوردار است (قاسمی، ۱۳۸۸).

قرآن کریم با بیان ارزش‌های اخلاقی در زمینه مسائل جنسی و ارائه‌ی مصادیق عینی عفت‌ورزی، منبع مهمی در الگوی مفهومی عفاف به‌شمار می‌آید. به‌منظور دریافت الگوی مفهومی عفاف از قرآن کریم، باید مطالب مرتبط با موضوع، با مرور و بررسی تمام آیات استخراج می‌گردید. از این‌رو چند مرتبه قرآن کریم مورد مطالعه قرار گرفت و پس از استخراج آیات مربوطه و طبقه‌بندی آنها، برداشت الگو میسر شد.

در مرحله واژه‌شناسی ۷ مفهوم همسو با عفاف، از قرآن شناسایی شد. روش تحقیق در این مرحله کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات براساس اسناد می‌باشد. اطلاعاتی که پیش از ارائه الگوی مفهومی عفاف جنسی به‌دست آمده است مانند فرضیه‌هایی است که پس از ارائه‌ی الگو، اثبات یا رد خواهند شد. از این رو در مرحله الگوشناسی آن دسته از آیات

جنسی که ارتباط بیشتری با موضوع داشتند انتخاب و در مراحل سه‌گانه، کدگذاری شد. در این مرحله با روش پژوهش کیفی و بر اساس «نظریه برخاسته از داده‌ها» الگوی نهایی عرضه شده است. عامل‌های این الگو عبارتند از: زمینه‌ها و علل، مفهوم اصلی (مقوله کانونی)، راهبردها و پیامدها که به این ترتیب روابط میان مفاهیم کشف شده است. ۳ مؤلفه برای مفهوم اصلی، ۵ مورد زمینه‌ها و علل، ۶ مفهوم راهبردی و ۴ مورد پیامد عفاف جنسی از نگاه قرآن شناسایی شد.

۱- مفهوم‌شناسی «عفاف»

عَفَافٌ و عِفَّةٌ مصدر فعل عَفَّ - يَعْفُ است که در معنای لغوی آن اختلاف چندانی نیست. مقایسه آن را به معنای خودنگهداری نسبت به هر چیز قبیح می‌داند (احمد ابن فارس، ۱۴۰۴ق) و لسان‌العرب نیز آن را به معنای خویشتن‌داری نسبت به هر چیز حرام و نازیبا تعریف می‌کند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق). از میان واژه‌پژوهان قرآنی راغب اصفهانی عفت را به معنای حصول حالتی برای نفس می‌داند که به واسطه آن می‌توان بر غلبه‌ی شهوت، فائق آمد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ۵۷۳). مصطفوی نیز با بررسی تمامی مصادیق عفاف در قرآن، آن را اینگونه تعریف می‌کند: «عفاف در هر حال و برای زن و مرد، پیر و جوان، فقیر و غنی، عالم و جاهل به معنای جلوگیری از تمایلاتی است که برای نفس سزاوار نیست.» (مصطفوی، ۱۳۶۰).

در اصطلاح نیز معنای لغوی کاملاً مراعات شده است. عفاف از منظر اخلاق فلسفی، فضیلت و میانه‌روی در قوه شهویه است که می‌توان از آن به مفهوم عام «اعتدال در قوه شهویه» تعبیر کرد. اگرچه منظور از شهوت در اینجا تمامی تمایلات انسان است لکن در بسیاری از موارد منظور از عفاف، اعتدال در مسائل جنسی است خواه در زندگی زناشویی باشد یا روابط زن و مرد یا همجنس.

حد میانه‌ی شهوت جنسی آن اندازه‌ای است که نیازهای جسمی، روحی و روانی فرد برآورده شود و کیفیت زندگی او را بهبود بخشد. بنابراین او حق ندارد از این مقدار کم بگذارد و خویش را به فراموشی بسپارد. همچنانکه نباید آنقدر خود را غرق در شهوت‌رانی کند که از پای درآمد و از سایر امور مهم بازماند. از سوی دیگر رفتارهای جنسی در ساحت اجتماع باید به گونه‌ای باشد که از حدود خود خارج نشده و حیاء و عفت عمومی را خدشه‌دار نکند.

۱-۲- تبارشناسی «عفاف جنسی»

معنی اصطلاحی عفاف بسیار مرتبط با علم‌النفس و روان‌شناسی است. هرچند در اخلاق و فقه از احکام عفاف سخن گفته می‌شود، اما این احکام مبتنی بر شناخت دقیق آن در روان‌شناسی است.

عفاف یک ویژگی شخصیتی است که با اراده و ممارست می‌توان به آن دست یافت. این نکته کاملاً با شواهد قرآنی سازگاری دارد، زیرا یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد عفاف زیرساخت‌های شخصیتی دارد. همچنین ویژگی‌های مثبت شخصیتی مانند عزت نفس، اراده، معنویت، طهارت، قناعت و ثبات، در شکل‌گیری شخصیت عقیف مؤثر هستند. بنابراین جایگاه عفاف جنسی از نظر ارتباط آن با نفس، مباحث روان‌شناسی شخصیت و جایگاه آن از نظر تمایلات، مباحث انگیزش و هیجان است.

۲-۲- سنخ‌شناسی «عفاف جنسی»

می‌توان مفهوم عفاف را در یک پیوستار تصور نمود. هر اندازه مؤلفه‌های آن در بُعد درونی و رفتاری پرننگ‌تر باشد، سطح عفاف بالاتر خواهد بود. قرآن کریم به روشنی نشان می‌دهد، سطح عفت‌ورزی باتوجه به وضعیت فرهنگ و شرایط اجتماعی (نساء/۲۵)، سن (نور/۶۰)، جنسیت (نور/۳۱)، توانایی فرد (نساء/۲۵)، نَسَب (احزاب/۳۲) و ازدواج (بقره/۱۸۷)

و ... تغییر می‌کند. این تغییرپذیری به معنای نسبیّت مورد ادعا در مسأله نسبیّت اخلاق نیست. عفاف در همه جا و همه شرایط لازم و خوب است، اما عفاف همانند بسیاری از فضایل اخلاقی با پیامدهای خود سنجیده می‌شود. مثلاً اگر یکی از اهداف عفاف را آرامش و انضباط اجتماعی بدانیم طبعاً عفت‌ورزی بین زن و مرد یا جوان و مُسن که جذابیت و کنش جنسی متفاوتی دارند، گوناگون خواهد بود.^۱

۲-۳- مفاهیم همسو با «عفاف جنسی»

مفاهیم و واژگانی در قرآن و روایات هستند که با عفاف به معنای یاد شده ارتباط مستقیم دارند. این مفاهیم عبارتند از: تقوا، حیاء، عدالت، طهارت باطنی، احسان و ازدواج که با بررسی اولیه ارتباط آنها با عفاف سنجیده می‌شود و در مرحله الگوسازی این روابط به صورت کامل‌تر تبیین خواهد شد.

۱-۳-۲. عفاف و تقوا

از مفاهیم مشابه با عفاف مفهوم «تقوا» است. بهترین شاهد برای شباهت این دو، تلاش واژه‌پژوهان برای فرق گذاری میان آن دو است (مصطفوی، ۱۳۶۰).

در فرآیند خویشنداری و محافظت از خود، انسان ابتدا با مهارکردن نفس در برابر تمایلات، خود را کنترل کرده و از رفتار ناصواب اجتناب می‌ورزد. همین فرآیند در عفاف نیز قابل مشاهده است که انسان عقیف ابتدا خود را نسبت به خواهش‌های نفسانی کنترل می‌نماید و سپس رفتار عقیفانه از او سر می‌زند یا از رفتار ناصواب اجتناب می‌کند. توجه به معنای لغوی تقوا و مشاهده نمونه‌های آن، حاکی از این واقعیت است که تقوا جنبه سلبی دارد. یعنی هر کاری که ترک یا انجام داده می‌شود با هدف دفع و رفع نامالیمات و امور منفی است.

اما هر کاری که انسان عقیف ترک می‌کند یا انجام می‌دهد با هدف جلب امور مثبت نظیر عزت نفس، پذیرش و اتکای به خود، و در یک کلام اعتدال در خواسته‌ها است.

از این رو می‌توان گفت تقوا و عفاف به معنای عام آن- در بُعد درونی یکی هستند و در بُعد رفتاری آنچه موجب تمیز آن دو می‌شود اهداف و مقاصد آن دو است. در عفت‌ورزی هدف اعتدال است و در تقوا هدف محافظت از خویشتن است.

۲-۳-۲. عفاف و حیاء

حیاء فضیلتی است که باعث کناره‌گیری انسان از بسیاری از کارهای ناپسند و انجام کارهای نیکو می‌شود. از دیدگاه روایات بسیاری از رفتارهای مانند تکریم میهمان، وفای به وعده، برطرف کردن حوائج دیگران، نیت کار خوب، دوری زشتی‌ها، انجام واجبات، رعایت حقوق دیگران و در نهایت عقیف بودن نسبت به فحشاء، برآمده از صفت حیاء هستند (مفضل بن عمر، بی تا، ۷۹). هم‌چنانکه در حدیثی آمده یکی از ویژگی‌های مؤمن این است که حیای او بر شهواتش حکمرانی می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴ق). وجود این فضیلت، فرد به سوی پوشش مناسب، پرهیز از روابط نامشروع، نگاه کنترل شده، مراقبت از حقوق جنسی طرف مقابل و ... هدایت می‌کند.

باتوجه به تعریف عفاف و حیاء می‌توان گفت صفت حیاء، ابزاری برای نمایش بیرونی و بُعد رفتاری عفاف است. برای اینکه اعتدال در خواسته‌ها -که جنبه درونی دارد- خود را در رفتار نشان دهد، باید ویژگی حیاء تقویت شود.

در مقابل فضیلت حیاء، نوعی حیاء مذموم وجود دارد. رعایت حیاء نه از سر عفاف و کنترل دورونی بلکه به دلیل ترس و ...، نه تنها فضیلت نیست بلکه در کنار بیماری‌های روانی مانند افسردگی و درون گرایی مزمن و ... قرار می‌گیرد.

۱. تبیین علمی چرایی تفاوت‌ها در شکل و میزان عفت‌ورزی از عهده این پژوهش خارج است.

۲-۳-۳. عفاف و طهارت باطنی

قرآن کریم در برخی از آیات مربوط به مسائل جنسی، از واژه طهارت استفاده نموده است. مثلاً در هنگام بیان نعمت‌های بهشتی از زنان پاکدامن با عبارت «فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ» (بقره/۲۵، آل عمران/۱۵، نساء/۵۷) یاد می‌کند. همچنین برای معرفی روابط جنسی عقیفانه در برابر روابط ناهنجار مانند همجنس‌گرایی از واژه طهارت استفاده نموده است (هود/۸۷، اعراف/۸۲، نمل/۵۶). قرآن کریم رعایت عفاف در برخورد‌های اجتماعی میان نامحرمان را نیز موجب پاک‌دل می‌داند و می‌فرماید: «أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ» (احزاب/۵۳). این آیات نشان می‌دهند که رفتار عقیفانه ناشی از طهارت باطنی است و همین رفتار موجب افزایش طهارت دل می‌شود.

۲-۳-۴. عفاف و عدالت

رویکرد فلسفی به اخلاق، عدالت را راه میانه‌ی قوه ناطقه می‌داند نه قوه شهویه، در این میان انواع عدالت آنچه موجب تشابه عدالت و عفاف شده است «رفتار عادلانه نسبت به خود» است. میانه روی در رابطه‌ی جنسی دست کم به دو دلیل لازم است؛ اول به جهت رعایت عفاف و دوم به جهت رعایت عدالت نسبت به خود. چنانچه عفاف به معنای اعتدال در تمایلات، به خاطر ارزش ذاتی‌اش، مورد توجه باشد نگاهی فضیلت محورانه به آن دوخته شده است و چنانچه عفت-ورزی، نه به جهت خوب بودن فی‌نفسه بلکه به دلیل رعایت عدالت نسبت به خود انجام شود این نگاه خودگرایانه است (کریمی، ۱۳۹۵، ۸۷). به هر روی توجه به عفاف صرفاً به خاطر آثار فردی و اجتماعی آن، مناسب با دیدگاه غایت‌گرایان است.

۲-۳-۵. عفاف و کفاف

کفاف از ریشه کفّ یكفّ، است و هر واژه‌ای از این ریشه مشتق شود باید معنی «منع از محقق شدن امری» در آن باشد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ۸۵). کفاف به معنی دست ننگه داشتن از درخواست و احساس بی‌نیازی است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ۱۱۳). کسی که به کفاف و قناعت می‌رسد به اندازه‌ی نیازش از دنیا مصرف می‌کند و اضافه نمی‌آورد (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷).

از ویژگی‌های انسان عقیف، خودمهارگری است. یعنی انسان عقیف می‌تواند خود را نسبت به زیاده‌خواهی‌ها منع کند و از شتاب‌زدگی در انتخاب و عواقب انتخاب نسنجیده بپرهیزد. این تناسب معنایی مورد تأیید روایاتی است که در آنها کفاف و عفاف در کنار هم ذکر شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ ق؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق؛ مفید، ۱۴۱۳).

از کنار هم قرار دادن مفاهیمی چون قناعت‌ورزی، کف نفس، تقوا و خودمهارگری و آموزه‌هایی چون رعایت حریم میان نامحرمان، پوشش مناسب، مراقبت از نگاه‌ها و ... می‌توان به این نتیجه رسید که اگرچه دین اسلام به نیازهای فردی توجه ویژه‌ای کرده است اما از توجه حداکثری به آن، دل‌مشغولی مداوم و برافروختن شعله‌ی شهوت -که ممکن است به رها شدن افسار آن بیانجامد- بپرهیز داده است. به هر حال قناعت‌ورزی به معنی بی‌توجهی به نیازهای خود و جامعه نیست بلکه به معنی استفاده از هر نعمتی به مقدار احتیاج افراد غیربیمار است.

۲-۳-۶. عفاف و احسان

از واژه‌های پرکاربرد در ادبیات جنسی قرآن کریم که تأثیر به‌سزایی در شناخت دیدگاه قرآن نسبت به مسائل جنسی دارد، واژه‌ی «احسان» است. «حِصْن» در لغت به معنای مکان محافظت شده‌ای است که به درون آن راهی نیست (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ ق؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ ق).

در قرآن کریم «محصنات» به سه معنا به‌کار رفته است: زنان پاکدامن (نور/۴)، زنان شوهردار (نساء/۲۴)، زنان آزاد (نساء/۲۵). وجه اشتراک این سه معنی، عفاف است که برای زن حاصل می‌شود. زنی که خود را بدون ازدواج و یا در

اثر عدم ملکیت عقیف نگاه داشته و یا به سبب ازدواج عفت او حفظ شده است، در مهم موارد پاکدامن و محافظت شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق).

خانواده نه با قوه قهریه و خشونت بلکه با مودت و رحمت تبدیل به دژ می شود. در روایات اموری ذکر شده که در صورت توجه به آن‌ها زن و مرد با چشم و دلی پاک زندگی جنسی خود را از هرج و مرج و فحشا به دور خواهند داشت و زندگی آن‌ها همچون حصن و دژ می شود از عوامل انحراف مصون خواهد ماند.

اظهار محبت و علاقه (کلینی، ۱۴۰۷ ق؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳)، توجه به آراستگی ظاهری خود (کلینی، ۱۴۰۷ ق؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳)، اعلام آمادگی برای رابطه و پا پس نکشیدن از آن (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۴ ق؛ طبرسی، ۱۳۷۰)، پیش‌نوازی (علی بن موسی الرضا، ۱۴۰۲ ق) و برانگیختن (طوسی، ۱۴۰۷ ق)، برخی از موارد توصیه شده در روایات هستند که توجه همسران به آن‌ها موجب پاکدامنی و تحصین طرف مقابل خواهد شد. از این رو می توان ادعا کرد احادیثی که می فرمایند: «فحصنوهن فی البیوت» (العیاشی، ۱۳۸۰ ق) مرادشان زندانی کردن زن نیست بلکه در صدد بیان تأثیر رفتار همسران در پایند کردن شریک زندگیشان در خانه و جلوگیری از انحراف او است.

به هر روی «احسان» به معنای نفوذناپذیری در برابر عوامل انحراف جنسی و «تحصین» یعنی نفوذناپذیر کردن شریک زندگی، از عوامل درونی و بیرونی ایجاد عفاف به شمار می آیند.

۲-۳-۷. عفاف و ازدواج

ازدواج راه میانه نسبت به رهبانیت و هرج و مرج جنسی است. از آیات ۳۲ و ۳۳ سوره نور به دست می آید که در جامعه اسلامی ازدواج اصل است، نه پرهیز و خودداری از آن. خداوند ابتدا به همه توصیه می کند نسبت به وضعیت ازدواج افراد جامعه بی تفاوت نباشند (نور/ ۳۲). سپس در صورت فراهم نشدن شرایط ازدواج از سوی دیگران، پاکدامنی را وظیفه شخصی هر فرد می داند (نور/ ۳۳). اکثر مفسران عفت را به صبر تفسیر کرده اند^۱. اگرچه صبر در چنین شرایطی از مصادیق عفاف به حساب می آید لکن معنی عفاف منحصر در آن نیست زیرا عفت حد اعتدال در قوه شهویه را گویند که ازدواج از مهم ترین مصادیق آن به شمار می آید. این بیان مطابق با تفسیری از امام صادق علیه السلام است که در تبیین این آیه شریفه فرمودند: «باید ازدواج کنند تا خداوند آن‌ها را از خزانه فضلش بی نیاز فرماید» (کلینی، ۱۴۰۷ ق؛ بحرانی، ۱۴۱۶ ق). از این رو برخی باتوجه به این روایت و کنار هم قرار دادن شواهد دورن متن آیات، چنین برداشت کرده اند که تنها راه عفت و پاکدامنی ازدواج است (یزدانی، ۱۳۷۷).

جدول ۱: رابطه میان مفاهیم همسو با عفاف جنسی

قلمرو مفهوم	تعامل مفاهیم	تقابل مفاهیم	نقش تبیینی در عفاف جنسی
عفاف (جنسی)	تقوا، طهارت، حیا	فحشا، فجور، زنا	اصل مفهوم
تقوا (ی جنسی)	عفاف، طهارت، ورع	فحشا، فجور، زنا	تبیین گر مفهوم عفاف
حیاء	عفاف	هرزگی	ابزار نمایش عفاف در بُد رفتاری
طهارت باطنی	عفاف، تقوا، معنویت، طیب	خبثت، سوء	بستر درونی برای شکل گیری عفاف
عدالت	کفاف، تقوا، عفاف	ظلم (ظلم به نفس)	ندارد
کفاف	عفاف، احسان	تنوع طلبی	تبیین گر مفهوم عفاف
احسان	کفاف، عفاف، ازدواج	خیانت	اثر بیرونی عفاف
ازدواج	احسان، عفاف	اعتداء، عزوبت، طلاق	کامل ترین مصداق در بُعد رفتاری

۱. ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۵، ۱۱۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ۴۳۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ۴۵۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ۲۲۰.

۳- پیشینه پژوهش

درباره عفاف پژوهش‌های فراوانی وجود دارد. از جمله آنها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

قاضی زاده و احمدی سلمانی (۱۳۸۶) در پژوهشی به مفهوم عام عفاف - و نه عفاف جنسی - از منظر قرآن و روایات پرداخته‌اند. پژوهشگران بیشتر رویکرد تحلیلی داشته و بسیاری از آیات مربوط به عفاف را مورد بحث قرار نداده‌اند. همچنین به دلیل گستره وسیع مفهوم عام عفاف - از عفاف جنسی در ابعاد دیداری، کلامی و روابط گرفته تا عفاف فقرا و اغنیا و عفت در خوردن - مطالب به صورت پراکنده مورد طرح و بررسی قرار گرفته‌اند.

زاهدی و همکاران (۱۳۸۹) با مطالعه سیر نزول آیات مربوط به عفاف تلاش نموده‌اند تا روش قرآن کریم در نهادینه کردن عفاف و حجاب را به دست آورند. پژوهشگران با روش تحلیل محتوا ۲۱ سوره از قرآن کریم که آیات آن‌ها بیشتر به عفاف مرتبط است را مورد مطالعه قرار داده‌اند. بر اساس نتایج این پژوهش «تبیین اصول و پایه‌های معرفتی»، «فرهنگ‌سازی» و «تشریح» سه روش مورد تأیید قرآن کریم برای نهادینه‌سازی عفاف و حجاب به شمار می‌آید.

حجازی (۱۳۹۷) تلاش نموده است نظام اخلاقی عفاف را بر مبنای سوره نور استنباط و تحلیل نماید. بر اساس یافته‌های این پژوهش مفهوم اخلاقی عفاف در قالب مؤلفه‌های اصول و مبانی، الزامات، مقدمات و موانع تبیین شده است. اگرچه این مدل می‌تواند در خصوص موضوع پژوهش کاربرد داشته باشد لکن پژوهشگر در مواردی از آیات غیر مرتبط با عفاف برای تبیین عفاف استفاده نموده است.

پژوهش‌های فوق نزدیک‌ترین آثار به پژوهش حاضر هستند لکن همانطور که دیدید هیچ یک به مدل مفهومی عفاف نپرداخته‌اند. در حقیقت گام اول به سوی سبک زندگی عقیفانه شناخت دقیق از مفهوم عفاف است که این کار صرفاً با مراجعه به لغت‌نامه قابل دستیابی نیست.

۴- روش‌شناسی

این پژوهش با روش کیفی و بر مبنای نظریه‌پردازی داده‌بنیاد^۱ انجام شده است. در این روش پژوهشگر یکی از مقوله‌های به دست آمده از کدگذاری باز را به عنوان مقوله محوری که اساس یک نظریه است، شناسایی می‌کند (کرسول، ۱۳۹۸). سپس سایر مقوله‌ها به عنوان زیر مجموعه دیگر عوامل الگو (زمینه و علل، راهبرد و پیامد) دسته‌بندی شده و رابطه آنها با مقوله محوری (مفهوم اصلی) مشخص می‌شوند.

جامعه آماری مورد مطالعه آیات قرآن کریم هستند که پس از مطالعه کل قرآن، آیه‌های مربوط به مسائل جنسی استخراج شد. این آیات بالغ بر ۳۴۵ آیه از قرآن کریم است. برخی از این آیات در رابطه با واژگان حساسیت برانگیز - مانند اندام جنسی، اشاره به خصوصیات زنانه (مانند قاعدگی، حاملگی، ولادت و شیردهی)، منشأ خلقت انسان (منی، نطفه و ...)، - است و مابقی آیات درباره مسائل جنسی و جنسیتی و حکم فقهی و اخلاقی آن‌ها می‌باشد. به هر روی قرآن کریم در موضوعات مختلف جنسی مانند نگاه، پوشش، خواستگاری و ازدواج، طلاق، روابط جنسی، تربیت جنسی و ... بر حفظ و گسترش عفاف تأکید نموده است.

با بررسی آیات جنسی، تعداد ۵۰ آیه که به طور مستقیم با عفاف جنسی یا واژه‌های همسو با آن ارتباط داشت انتخاب و سپس با کدگذاری باز مجموع ۴۹ کد شناسایی شد. در مرحله کدگذاری محوری، داده‌ها در ۱۹ محور و مفهوم کلیدی دسته‌بندی شدند و در مرحله کد انتخابی، این مفاهیم در ذیل ۴ عامل الگو، قرار گرفتند.

مرحله کدگذاری باز: ۴۹ مفهوم اولیه

مرحله کدگذاری محوری: ۱۶ مفهوم کلیدی

حیا (۱۶ مورد)، آراستگی (۱ مورد)، ثبات شخصیت (۱۳ مورد)، طهارت (۱۳ مورد)، قناعت (۳ مورد)، شناور بودن مفهوم (۵ مورد)، صبر (۳ مورد)، ازدواج آسان (۲ مورد)، مسئولیت‌پذیری (۲ مورد)، آرامش (۴ مورد)، معنویت (۲ مورد)، اراده (۱۰ مورد)، عشق (۱ مورد)، حفظ حریم (۲ مورد) عزت نفس (۳ مورد)

مرحله کدگذاری انتخابی: ۴ عامل الگو

مفهوم اصلی (۳ مؤلفه)، راهبرد (۶ مفهوم)، زمینه‌ها و علل (۵ مفهوم)، پیامد (۴ مفهوم)

عکس ۱: جریان مدیریت داده‌ها و حرکت به سمت الگوی نهایی

جدول ۲: نمونه‌ای از فراگرد استنباط الگوی مفهومی عفاف جنسی از آیات قرآن کریم در سه مرحله کدگذاری

آیات مربوط به عفاف جنسی	قلمرو	کد باز	کد محوری	کد انتخابی
۱. وَ إِن خِفْتُمْ أَلَا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَنِّي وَ ثَلَاثَ وَ رُبَاعَ فَإِن خِفْتُمْ أَلَا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةٌ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا (نساء/ ۳)	خانواده	قناعت و کفاف از نشانه‌های عفاف است.	قناعت	مفهوم اصلی
۲. أَحِلَّ لَكُمْ مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ أَن تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ ... (نساء/ ۲۴)	جامعه، خانواده	پرهیز از روابط جنسی بیرون از کانون خانواده	ثبات شخصیت	مفهوم اصلی
۳. وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آيَاتِنَا وَ اللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا ... (اعراف/ ۲۸)	جامعه، فرد	از زمینه‌های عدم عفاف، فرافکنی و اسناد بی عفتی به عوامل بیرونی است.	مسئولیت‌پذیری	زمینه‌ها و علل
۴. قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوْا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَ يَحْفَظُوْا فُرُوْجَهُمْ ذَٰلِكَ أَزْكَىٰ لَهُمْ ... (نور/ ۳۰)	فرد	حفظ نگاه و پوشاندن آنچه دیده شدنش حرام است از نمونه‌های عفاف است.	حیا حفظ حریم	راهبرد
۵. وَ لِيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّىٰ يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (نور/ ۳۳)	فرد	تلاش برای یافتن راه‌های عقیف ماندن از نشانه‌های عفاف است.	اراده صبر	راهبرد
۶. فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْسِيًا عَلَىٰ اسْتِخْيَارٍ ... (قصص/ ۲۵)	جامعه	با حیاء و وقار قدم برداشتن از نمونه‌های عفاف است	حیا	راهبرد
۷. وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً ... (روم/ ۲۱)	خانواده	عفاف زمینه ساز آرامش و عشق است.	آرامش	پیامد

عفاف در قرآن به دو صورت بیان شده است. گاهی ضمن بیان احکام کلی و گاهی در جایگاه توصیف موارد عفت‌ورزی یا بی‌عفتی به نکاتی اشاره نموده است. روشن است در تمامی این آیات واژه عفاف و مشتقات آن وجود ندارد. بلکه گزینش این آیات به جهت انطباق فضای کلی این آیات بر عفاف است. هر کدام از این ۵۰ آیه در جدول کدگذاری سه مرحله‌ای قرار گرفت. کد باز، کد محوری و کد انتخابی براساس تکیه بر یک یا چند بخش از آیه انتخاب شد. در ذیل نمونه‌ای از جدول کدگذاری سه مرحله‌ای مشاهده می‌شود که با اضافه نمودن بخش قلمرو، محدوده‌ی نزول آیه (فرد، خانواده و جامعه)، پژوهشگر می‌تواند نسبت به سرایت یا عدم سرایت آن حکم به سایر موارد آگاه باشد.

۵- تحلیل یافته‌های پژوهش

۵-۱- مفهوم اصلی، مؤلفه‌های «عفاف جنسی»

در بخش مفهوم‌شناسی و مقایسه عفاف با مفاهیم همسو، تا اندازه‌ای منظور از عفاف روشن شد، اما در این بخش با بررسی نمونه‌های عفت‌ورزی و بی‌عفتی در قرآن کریم، مؤلفه‌های عفاف جنسی استنباط می‌شود. مفاهیم همسو، نقش به‌سزایی در تبیین عفاف دارند. به‌منظور شناسایی مؤلفه‌های عفاف جنسی برخی از آن مفاهیم که از متون اسلامی انتخاب شده، بار دیگر مورد استفاده قرار می‌گیرند. با بررسی قرآن کریم -افزون بر ویژگی‌های مفهوم عفاف که در واژه‌شناسی به آن پرداخته شد- تعداد ۳ مؤلفه در ناحیه مفهوم یافت شد.

۵-۱-۱. ثبات شخصیت

جایگاه عفاف به‌معنای اعتدال در تمایلات، نفس انسان می‌باشد. از این‌رو مفهوم عفاف باید در مباحث انگیزش و هیجان و مباحث شخصیت تبیین شود. ازجمله ویژگی‌های انسان عفیف، ثبات شخصیت او است. این افراد به راحتی خود را در اختیار دیگران نمی‌گذارند، در روابط خود با دیگران سنجیده عمل می‌کنند و عدم پریشانی آنها رفتاری با ثبات از ایشان به جای می‌گذارد. بر عکس هرچه فرد شخصیتی بی‌ثبات داشته باشد بیشتر به رفتارهای غیرعفیفانه رو می‌آورد. این وضعیت را به‌صورت بیمارگونه در افراد مبتلا به اختلال شخصیت مرزی می‌توان دید. شخصیت مرزی الگویی از بی‌ثباتی در روابط با دیگران، خودپنداره و عواطف، و تکانشگری بارز است (انجمن روان‌پزشکی امریکا، ۱۳۹۴). از ملاک‌های تشخیص آن تکانشگری دست‌کم در دو زمینه است که بالقوه آسیب‌رسان هستند مانند ولخرجی، روابط جنسی، سوء مصرف مواد، رانندگی بی‌احتیاط، زیاده‌خوری (همان). از این‌رو فقدان عفاف جنسی در این‌گونه افراد محتمل است.

قرآن کریم با بیان نمونه‌های عفت‌ورزی مانند ماجرای حضرت مریم با پیام‌آور الهی (مریم/۱۷)، حضرت یوسف و زلیخا (یوسف/۳۲)، حضرت موسی و دختران شعیب (قصص/۲۵)، ویژگی‌های حورالعین (الرحمن/۷۲) و ... ثبات شخصیت افراد عفیف را نمایش داده است. هم‌چنین نمونه‌های بی‌عفتی مانند زلیخا (یوسف/۲۶)، شتاب قوم لوط برای یافتن طعمه جنسی جدید (هود/۷۸)، وارد کردن اتهام جنسی به زنان پاکدامن (نور/۴)، علاقه به اشاعه فحشا هرچند خود بی‌بهره باشند (نور/۱۹) و ... به روشنی نشان می‌دهد که افراد غیرعفیف از ثبات شخصیت بی‌بهره‌اند.

۵-۱-۲. طهارت

منظور از طهارت پاکی نفس و دل است. همانطور که در بخش مفهوم‌شناسی گفته شد، طهارت باطنی بستری برای شکل‌گیری عفاف در بُعد نفسانی است و در نتیجه رفتار عفیفانه برخاسته از نفس سلیم و دلی پاک است. هرچه صفحه دل پاکتر باشد عفت و اعتدال در آن بهتر شکل می‌گیرد. طهارت زمینه‌ای است که از مفهوم اصلی، قابل انفکاک نیست، از این رو طهارت هم زمینه و هم مؤلفه عفاف به‌شمار می‌آید.

از سوی دیگر از افراد خبیث ن می‌توان انتظار رعایت عفاف را داشت (نور/۲۳-۲۶). در نمونه‌های قرآنی تقابل طهارت و خبیثت فراوان به چشم می‌خورد. از دیدگاه قرآن، ابتدال (الرحمن/۷۲) دوستی مخفیانه با جنس دیگر (بقره/۲۳۵)، روابط نامشروع (نساء/۲۴) و ... ریشه در خبیثت و تاریک بودن فرد دارد. به این ترتیب - طهارت که با راهبرد معنویت ارتباط تنگاتنگی دارد - از مهم‌ترین مؤلفه‌های عفاف جنسی است.

۳-۱-۵. قناعت و کفاف

یکی از مفاهیم کلیدی در عفاف به معنای عام و عفاف جنسی به صورت خاص، کفاف و قناعت است. قناعت به معنای بسنده کردن از روی رضایت است (مصطفوی، ۱۳۶۸). تصور اینکه قناعت و بسنده کردن به داشته‌ها نتیجه عفت‌ورزی است، تصویری خطا است، زیرا در بُعد درونی عفاف، اعتدال در تمایلات و شهوات همراه با رضایت و خود مهارگری است. انسان می‌تواند عملی را بر خلاف رضایت خود انجام دهد ولی نمی‌تواند ادعا کند این عمل برخاسته از اعتدال نفس او است. بنابراین وقتی سخن از اعتدال نفس است طبعاً رضایت و خود مهارگری جزء جدایی‌ناپذیر آن است. در قرآن کریم اهمیت قناعت در عفاف جنسی بیان شده است. آنگاه که از حورالعین سخن می‌گوید، از اکتفاء آن‌ها به همسر خود و اینکه حتی در دل نیز هوای دیگری را ندارند تمجید می‌کند (الرحمن/۵۶ و ص/۵۲). براساس این مؤلفه، چنانچه تعدد زوجات و ازدواج‌های متوالی، دلیلی غیر از هوای نفس نداشته باشد، مخالف با عفاف است، زیرا اصل عفاف و کفاف انسان را به سمت قناعت سوق می‌دهد. اما این مسأله‌ای است که ضمانت اجرای بیرونی ندارد و اسلام رعایت عدالت میان همسران را که ضمانت اجرا دارد، ضروری می‌داند (نساء/۳). با این حال در صورتی که مرد از ناتوانی در اجرای عدالت ترس داشته باشد باید به یک همسر اکتفا کند. خداوند پس از تشریح این حکم می‌فرماید ذلک «ادنی الاتعولوا» (همان) یعنی این حکم از انحراف بهتر جلوگیری می‌کند. ممکن است منظور انحراف از عدل (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴) یا انحراف از حق (فضل الله، ۱۴۱۹ ق). شاید هم مراد انحراف از مسیر تعالی و تکامل باشد که با زیاده‌خواهی ناسازگار است. حتی اگر این معنای سوم اراده شده باشد با دو معنای سابق منافات ندارد زیرا عدم اعتدال در تمایلات هم بر خلاف عدالت نسبت به خود و هم بر خلاف حق است. به هر روی قناعت و کفاف حتی در صورت جواز چند همسری توصیه شده است.

۳-۲-۵. زمینه‌ها و علل «عفاف جنسی»

قرآن کریم به زمینه‌های عفاف و بی‌عفتی جنسی اشاره کرده است. باتوجه به پررنگ بودن جنبه‌های روان‌شناختی «عفاف جنسی» این زمینه‌ها اکثراً مربوط به ذهن، روان و نفس انسان است. طهارت، ثبات شخصیت، آرامش، عزت نفس، مسئولیت‌پذیری و ازدواج آسان، زمینه‌ساز عفاف هستند. این زمینه‌ها غالباً مربوط به زیرساخت شخصیتی هستند. هرچه طهارت فرد بیشتر باشد و از آرامش کافی برخوردار باشد، عزت نفس داشته باشد و در نهایت مسئولیت رفتار خود را بپذیرد و آن را به بیرون اسناد ندهد، می‌تواند از افراط و تفریط در خواسته‌ها و تمایلات بپرهیزد.

یکی دیگر از عوامل عفاف در جامعه، همکاری و توجه مردم نسبت به یکدیگر است (نور/۳۲). هرچه شرایط اجتماعی برای ازدواج مساعد باشد و ازدواج‌ها با سهولت انجام شود، عفاف هم بیشتر خواهد شد (حجر/۷۱). از سوی دیگر با عادی شدن رفتار غیرعقیفانه در جامعه و هم‌گرایی انسان‌های ناپاک، بی‌عفتی تقویت می‌شود (هود/۷۸، اعراف، ۸۲). از این رو زیرساخت اجتماعی در شیوع بی‌عفتی و عفاف بسیار تأثیرگذار است. افزون بر این، توجه به پیامدهای عفاف - که به آن‌ها اشاره خواهد شد - زمینه‌انگیزی عفاف محسوب می‌شود.

۳-۵- راهبردهای «عفاف جنسی»

راهبرد، عملیاتی است که دستیابی به هدف را آسان می‌کند. این عملیات نیازمند تصمیم و اراده است. شخصیت‌سازی و اعتدال قوا هم بدون اراده و خواست شخصی اتفاق نمی‌افتد. بررسی آیات قرآن نشان می‌دهد پس از آنکه در مرحله‌ی «زمینه‌ها و علل»، بستر برای «عفاف جنسی» آماده شد، یک دسته فعالیت‌های کلی به‌عنوان راهبرد در مورد مفهوم اصلی انجام می‌گیرد تا سرانجام پیامدهای فرایند ایجاد شود.

۱-۳-۵. حیاء

پراستفاده‌ترین راهبرد عفاف در قرآن کریم، راهبرد حیاء است که در ۱۷ نمونه قرآنی بر محور آن بحث شده است. حیاء ابزاری برای نمایش بُعد رفتاری عفاف است. از این‌رو نباید آن دو را با یکدیگر اشتباه کرد. نمی‌توان انکار کرد که سطوحی از حیاء ناشی از اعتدال در تمایلات باشد، لکن اگر قرار باشد اعتدال در تمایلات، رفتار عقیفانه را شکل دهد، غالباً همراه با حیاء بروز می‌کند. اگر حیاء کارکرد ابزاری برای عفاف نداشت بلکه یکی از مؤلفه‌های آن می‌بود در این صورت، رقیق شدن پرده‌های حیاء میان زن و شوهر به‌معنای از بین رفتن عفاف قلمداد می‌شد. اما این درحالی است که آن‌ها سرشار از عفاف هستند و از ابزار حیاء استفاده نمی‌کنند. پوشش، رفتار، نگاه و گفتار میان همسران کاملاً متفاوت با روابط آن‌ها با دیگران است و این به جهت یکی شدن آن دو به‌واسطه پیوند زناشویی است و روشن است حیاء نسبت به خود بی‌معنی است.

از ویژگی‌های حیاء در قرآن می‌توان به پنهان بودن رفتار جنسی (نمل/۵۴ و ۵۶، عنکبوت/۲۹) صراحت نورزیدن در بیان مسائل جنسی (یوسف/۲۳)، کنترل نگاه (یوسف/۳۱، نور/۳۰ و ۳۱)، متعارف سخن گفتن (احزاب/۳۲، قصص/۲۵)، پوشش مناسب (نور/۳۰ و ۳۱)، اجازه گرفتن برای ورود به حریم خصوصی (نور/۵۸) نام برد.

قرآن کریم به‌صورت ویژه درباره حیاء دختران حضرت شعیب علیه السلام در گفتار و رفتارشان، سخن گفته (قصص/۲۵) و در احادیث مربوط به این داستان قرآنی نیز به رابطه سرشار از حیاء حضرت موسی علیه السلام با ایشان اشاره شده است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵).

فایده راهبردی حیاء این است که تمایلات را کنترل می‌کند. ممکن است شخصی به اعتدال کامل، نبود تمایلات انحرافی و زیاده‌خواهی و ... دست نیافته باشد اما به‌واسطه حیاء ارادی، خود را کنترل می‌کند و در نتیجه با استمرار به مراتب بالای عفاف دست می‌یابد.

۲-۳-۵. اراده

قرآن کریم در ۱۰ آیه از اراده و نقش بی‌بدیل آن در عفاف سخن گفته است که تمام این موارد به نقش راهبردی آن اشاره دارد.

براساس نگاه قرآن نفس اماره، انسان را به سمت زشتی‌ها سوق می‌دهد (یوسف/۵۳). طبیعتاً برای انسان‌های کم‌اراده، عفت‌ورزی و برخلاف هوای نفس عمل کردن دشوار است ولی با تقویت اراده می‌توان برخلاف جریان طوفانی هوای نفس حرکت نمود. حتی در مواردی مانند دلپسته بودن قبل از ازدواج که عفاف و اعتدال در تمایلات امری دشوار است، در این موارد نیز تقوا لازم دانسته شده و می‌توان با اراده رفتاری عقیفانه بروز داد (بقره/۲۳۵). از این‌رو می‌توان در برخی موارد از اراده به تقوا یاد کرد. تقوا به معنای حفظ خویشتن با هدف دوری از آسیب‌ها ابزاری است که عفاف را به دنبال خواهد داشت.

به هر روی یکی از پرکاربردترین راهبردهای عفاف عزم و اراده است. در قرآن کریم انسان عقیف، شخصیتی با اراده نشان داده شده است که توانایی محافظت از پوشش (نور/۳۰) و کنترل روابط جنسی خود را دارد (مؤمنون/۵). گریز حضرت یوسف از موقعیت گناه (یوسف/۲۴) و پایداری حضرت مریم در مقابل فردی غریبه که بعداً معلوم شد پیام‌آور

الهی است (مریم/۱۸) نمونه‌هایی از اراده‌ی قوی برای حفظ عفاف است. هم‌چنین از نگاه قرآن انسان‌های بی‌عفت، افرادی سست اراده هستند که توان کنترل نفس خویش را ندارند (یوسف/۲۴ و ۳۱).
بر این اساس ارتباط میان زمینه‌های عفاف و راهبردها نیز مشخص می‌شود. عزت نفس، طهارت و ثبات شخصیت که از زمینه‌ها و زیرساخت‌های شخصیتی عفافند، به تقویت اراده کمک می‌کنند.
این راهبرد با گریز از موقعیت، ایستادگی و ثبات قدم، تغییر دادن شرایط و ... انجام می‌شود.

۳-۳-۵. صبر

بسیاری در ترجمه «و لیستعفف» (نور/۳۳) از واژه‌ی عفاف استفاده نموده‌اند و برخی هم به معنی خودداری و خویشترداری ترجمه کرده‌اند و از ترجمه آن به صبر امتناع ورزیده‌اند. ترجمه‌ای که عفاف را به صبر معنا کرده باشد به ندرت یافت می‌شود؛ اما با این وجود مفهوم صبر در عفت‌ورزی بسیار پر رنگ است. صبر در عفاف نقشی راهبردی دارد.

می‌توان عفاف را به دو نوع منفعلانه و فعال تقسیم نمود. عفاف فعال آن است که فرد با انجام اقدامات مثبتی مانند ازدواج خود را عقیف نگاه دارد و به اعتدال در تمایلات برسد. عفاف منفعلانه صرفاً به معنای انجام ندادن اقدامات منفی و غیرعقیفانه است. بنابراین صبر که یک اقدام منفعلانه است از راهبردهای به‌دست آوردن عفاف است. البته انفعالی بودن صبر چیزی از ارزش آن نمی‌کاهد بلکه نشان می‌دهد که به تنهایی کافی نیست و افراد عقیف نیازمند روشهای فعال در حفظ عفاف هستند. به هر روی بدون صبر و پرهیزکاری، روش‌های فعال نیز قابل اجرا نیستند. ازدواج با شرایط و مراحل متعدّدش غالباً بدون اندکی صبر امکان‌پذیر نیست. در قرآن نیز پس آنکه حکم ازدواج با کنیزان را در صورت فراهم نبودن شرایط ازدواج با زنان آزاد بیان شده، خداوند فرموده است: «وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَّكُمْ» (نساء/۲۵) یعنی بهتر است انسانی که توانایی صبر دارد از رابطه‌ی جنسی مشروع که با شأن اجتماعی او ناسازگار است، پرهیزد.
شکیبایی راهبردی است که ارتباط محکمی با آرامش درونی و عزت نفس دارد. قرآن کریم هنگام تبیین شخصیت دختران حضرت شعیب علیه السلام از صبر و وقار ایشان تمجید می‌کند که از ورود به جمع مردانه و ستم کار نسبت به زنان، پرهیز کردند تا مبادا شخصیت عقیف آن‌ها خدشه‌دار شود (قصص/۲۳).

۴-۳-۵. حفظ حریم

شرط سلامت هر رابطه‌ی، مرزبندی و ضابطه‌دار بودن آن است. حتی در رابطه میان همسران که پرده حیاء بسیار رقیق می‌شود هم برای محافظت از حریم‌ها باید تلاش نمود. چنانچه در روابط اجتماعی میان مردان و زنان حریم‌ها حفظ نشوند، عفاف خدشه‌دار می‌گردد. از این رو در بسیاری از آیات مربوط به عفاف جنسی بر بی‌پرده و آشکارا بودن روابط غیرعقیفانه اشاره شده است (نمل/۵۴ و ۵۶، عنکبوت/۲۹). هم‌چنین در قرآن کریم نسبت به پوشیده بودن اندام و جلوگیری از تحریکات بصری تأکید شده است (نور/۳۰). بنابراین یکی از راه‌های بی‌عفتی آشکار نمودن رفتار و اندام جنسی است. از سوی دیگر مراعات حدود و حریم‌ها، عفت فردی و اجتماعی را تقویت می‌نماید. قرآن کریم درباره نگاه داشتن حریم نسبت به زنان نامحرم به‌ویژه همسران پیامبر گرامی اسلام می‌فرماید: از آنها مستقیماً درخواست نکنید و خواسته‌های خود را از پشت پرده بخواهید (احزاب/۵۳) که نشان از اهمیت حفظ حرمت‌ها و پاسبانی حریم‌ها دارد.

۵-۳-۵. معنویت

معنویت یک جنبه شخصیتی دارد که از آن تحت عنوان طهارت یاد شد. اما معنویت ابزاری برای حفظ عفاف نیز بشمار می‌آید. برنامه ریزی عملی برای تقرب نسبت به خداوند، یاد و ذکر الهی و استمداد و کمک‌خواهی از او در جلوگیری از

۱. از ۵۴ ترجمه فارسی نرم‌افزار جامع التفاسیر نور تنها ترجمه نوبری عفاف را به صبر ترجمه نمود است. (نوبری، ۱۳۹۶)

انحراف و صیانت از عفاف نقش به‌سزایی دارد. خداوند در دو داستان حضرت یوسف و مریم علیهم‌السلام به این ویژگی راهبردی اشاره فرموده است. حضرت یوسف در پاسخ به تقاضای بی‌شمرانه زلیخا فرمود: مَعَاذَ اللَّهِ (یوسف/ ۲۳) به خدا پناه می‌برم و حضرت مریم به هنگام نزدیک شدن غریبه - که بعداً معلوم شد فرستاده الهی است - فرمود: إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَانِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا (مریم/ ۱۸) من از تو به خدای مهربان پناه می‌برم البته اگر تو موجود باتقوایی باشی. در هر دو ماجرا بر کمک‌خواهی از خداوند برای نجات از رفتار غیرعفیفانه طرف مقابل تأکید شده است.

۶-۳-۵. ازدواج آسان

ازدواج از مهم‌ترین، جامع‌ترین و قدرتمندترین نمونه‌های عفاف است. بنابراین یکی از راه‌های حفظ عفاف فراهم کردن شرایط ازدواج است.

برنامه‌ریزی قرآن برای حفظ پاکدامنی انسان‌ها، متناسب با توانایی‌های آنها است. بنابراین برای کسانی که توانایی رعایت عدالت نسبت به همسران - اعم از حقوق مالی و جنسی و... - را دارند اجازه ازدواج با چهار همسر دائم، ازدواج با همسران موقت و داشتن کنیز را صادر کرده است^۱. اما برای عموم مردم که از رعایت نشدن حقوق همسران می‌هراسند توصیه به ازدواج دائم با یک همسر شده است (نساء/۳). در برخی موارد که مرد یا زن مسلمان نمی‌توانند ازدواج دائمی خود را آغاز کنند راهکار موقت در نظر گرفته شده است (نساء/۲۴). ازدواج با کنیز هم به‌عنوان آخرین راهکار برای آنهایی است که از سویی شرایط تشکیل خانواده با زنان پاکدامن و آزاد را نداشته باشند و از سوی دیگر با صبر نمودن دچار مشقت شوند (نساء/۲۵). در حال حاضر با از بین رفتن کنیزداری، تنها راه زیست عفیفانه ازدواج دائم و موقت میان مرد و زن آزاد است. قرآن کریم افراد جامعه را به زدودن افکار غلط درباره ازدواج فرا می‌خواند و به آنها دستور می‌دهد تا شرایط ازدواج را برای دیگران فراهم کنند (نور/۳۲). همه این‌ها برای حفظ عفاف است و اگر این شرایط مهیا نشد باز هم تأکید می‌کند که افراد بی‌همسر، عفیف بمانند (نور/۳۳) خواه با اقدام شخصی خود برای ازدواج یا با صبر و یا هر راهکار معقول دیگری که ممکن بود.

آسان‌گیری در ازدواج نیز زمینه را برای حفظ عفت فراهم می‌کند که در ماجرای حضرت لوط علیه‌السلام و قوم بد کردارش این مسئله مشهود است. او حتی حاضر بود در صورت توبه قومش برای نمونه دختران خود را به ازدواج برخی از آنها درآورد (حجر/ ۷۱، مکارم شیرازی، ۱۳۷۴) تا با این روش به آن‌ها بفهماند که ازدواج آسان بهترین راه کار در عفت‌ورزی است و در غیر این صورت و با ملاک قرار دادن چیزی غیر از دین و اخلاق، فساد کبیر جهان را فرا خواهد گرفت (کلینی، ۱۴۰۷ ق).

۵-۴- پیامدهای «عفاف جنسی»

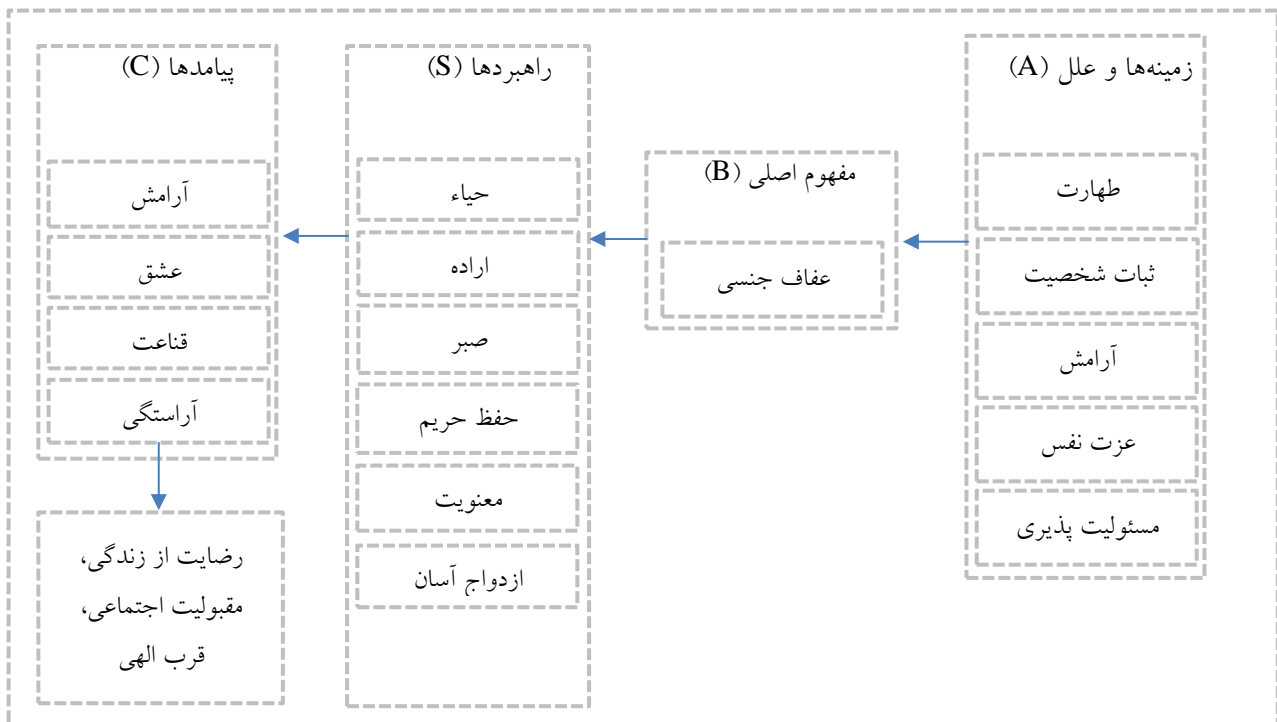
رعایت عفاف پیامدهای فردی و اجتماعی فراوانی دارد. در قرآن کریم فوایدی برای عفاف ذکر شده که زمینه را برای قرب الهی فراهم می‌کند. به عبارت دیگر این پیامدها اهداف میانی هستند و راه را برای نیل به هدف نهایی باز می‌کنند. یکی از پیامدهای عفاف آرامش است. افراد عفیف دست کم به دلیل اعتدال در تمایلات به آرامش می‌رسند. در آیه ۲۱ سوره روم به دو پیامد مهم عفاف اشاره شده است. یکی از آن دو آرامش و دیگری عشق میان همسران است که هر دو از نشانه‌های خداوند و راه رسیدن به او به‌شمار آمده است (روم/۲۱). عشق میان همسران عامل قناعت و بسنده کردن آنها به یکدیگر است. افزون بر این، عفاف نیز بصورت مستقل از عوامل قناعت است. یکی از معانی «احسان» که در قرآن به‌کار رفته (نساء/۲۴)، وجود حالتی است که زن و شوهر یکدیگر را بی‌نیاز از غیر کنند و خانواده را چنان دژ محکمی در برابر انحراف و آسیب قرار دهند. چنین همسرانی لباس و آراستگی و آبروی برای شریک زندگی‌شان هستند.

۱. روشن است که صدور اجازه به‌معنای توصیه به آن نیست و اگر هم باشد چنین شخصی که توان رعایت تمامی حقوق مالی، عاطفی و جنسی را نسبت به حرمسرا داشته باشد مصداق ندارد.

از این رو یکی دیگر از پیامدهای عفاف - که نمونه‌ی بارز آن تشکیل خانواده است - آراستگی و زیبایی است (بقره/۱۸۷). جامعه کسانی که شرایط ازدواج برایشان فراهم نمی‌شود - ولی اجازه نمی‌دهند کمبودهای جنسی، آنها را به انحراف و کژروی بکشاند و خود را از پرخاشگری ناشی از کمبودها، حفظ می‌کنند - افرادی با شخصیت و آراسته می‌بینند. پیامدهای یاد شده همگی در مسیر تقرب به خداوند قرار دارند و راه معرفت و نزدیک شدن به او را فراهم می‌کنند.

۶- بحث و نتیجه‌گیری

سرانجام پس از افزودن تمام مقوله‌های شناسایی شده و جمع کردن آنها در یگ الگو، الگوی ABSC^۱ به‌عنوان الگوی نهایی با روش تحقیق «نظریه برخاسته از داده‌ها» عرضه می‌شود:

عکس ۲: مدل نقش آفرینی عفاف جنسی در بهروزی فردی و اجتماعی و تقرب نسبت به خدا

مقایسه پژوهش حجازی (۱۳۹۷) و پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در برخی موارد یافته‌ها مورد تأیید سایر پژوهش‌ها هستند. حجازی یکی از اصول و بنیادهای عفاف را ایمان می‌داند اما با توجه به اینکه عفاف یک مفهوم جهانی است و با دقت در آیات قرآن کریم به نظر می‌رسد به کار بردن طهارت باطنی به جای ایمان مناسب‌تر است. البته ایمان و معنویت می‌توانند به‌عنوان یک راهبرد مهم در شکل‌گیری عفاف مطرح باشند. همچنان‌که حیا، اراده، حفظ حریم، صبر و ازدواج سایر راهبردهایی هستند که برخی از آنها در پژوهش حجازی با عناوین مشابه مطرح شده است.

به هر روی اعتبارسنجی این پژوهش بیش از آن که وابسته با سایر پژوهش‌ها باشد با توجه به انسجام درونی قابل ارزیابی است. در بحث مفهوم‌شناسی مفاهیم همسو با عفاف و رابطه دوسویه آنها مطرح شد. پس از بررسی تمامی آیات مربوط به عفاف و ساخت مدل مفهومی عفاف جنسی تمامی آن رابطه‌ها که به صورت فرضیه مطرح شد مورد تأیید قرار گرفتند.

۱ A: Anticipant; B: Behaviour; S: Strategy; C: Consequences

ارائه‌ی این الگوی مفهومی یک فایده دیگر نیز داشت و آن دستیابی به تعریف جامع عفاف جنسی است. براساس این الگو، عفاف جنسی یعنی انسانی که از نظر شخصیتی سالم است، با اراده و عزم دورنی، حفظ حریم، ارتباط معنوی با خدا و در نهایت با ازدواج، به درجه‌ای از طهارت باطنی، قناعت و ثبات شخصیتی دست می‌یابد که تمایلات جنسی او در دو لبه افراط و تفریط قرار نخواهد گرفت.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد؛ ۱۳۶۷، *النهایه فی غریب الحدیث و الأثر*، محقق: طناحی، محمود محمد، قم: اسماعیلیان
۳. ابن بابویه، محمد بن علی؛ ۱۴۱۳ق، *من لایحضره الفقیه*، قم: جامعه مدرسین
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ ۱۳۶۳، *تحف العقول عن آل الرسول ﷺ*، قم: جامعه مدرسین
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر
۶. العیاشی، محمد بن مسعود؛ ۱۳۸۰ق، *تفسیر العیاشی*، مصحح: رسولی محلاتی، سید هاشم، تهران: المطبعة العلمیه
۷. انجمن روان‌پزشکی امریکا، ۱۳۹۴، *راهنمای تشخیصی و آماری اختلال‌های روانی DSM-5*، مترجمان: هامایاک آوادیس یانس، حسن هاشمی میاناباد، داود عرب قهستانی، تهران: رشد
۸. بحرانی، سید هاشم؛ ۱۴۱۶ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران: بنیاد بعثت
۹. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد؛ ۱۴۱۰ق، *غرر الحکم و درر الکلم*، قم: دار الکتب الإسلامی
۱۰. جفری‌ام، ماریاما؛ ۱۳۸۹، *اصول مدل‌سازی معادلات ساختاری*، ترجمه صمد رسول‌زاده اقدم، تهران: پژوهش‌گاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی
۱۱. حجازی، سیده شیرین؛ ۱۳۹۷، *نظام اخلاق عفاف از منظر قرآن کریم بر مبنای سوره نور*، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده (مطالعات راهبردی زنان)، دوره بیستم، شماره ۸۰، تابستان ۱۳۹۷
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ ۱۴۱۲ق، *المفردات فی غریب القرآن*، دمشق بیروت: دارالعلم الدار الشامیه
۱۳. زاهدی، عبدالرضا؛ امرایی، ایوب؛ نظریگی، مریم؛ ۱۳۸۹، *روش قرآن کریم در نهادینه‌سازی «عفاف» و «حجاب» (با رویکرد ترتیب نزول)*، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان (مطالعات راهبردی زنان)، سال سیزدهم، شماره ۴۹، پاییز ۱۳۸۹
۱۴. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن؛ ۱۴۱۴ق، *هدایه الأئمه إلى أحكام الأئمه ﷺ*، مشهد: آستانه الرضویه المقدسه، مجمع البحوث الإسلامیه
۱۵. طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: جامعه‌ی مدرسین
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن؛ ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: ناصر خسرو
۱۷. طریحی، فخر الدین بن محمد؛ ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران: مرتضوی
۱۸. طوسی، محمد بن الحسن؛ ۱۴۰۷ق، *تهذیب الأحکام*، محقق: خراسان، حسن الموسوی، تهران: دار الکتب الإسلامیه
۱۹. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه؛ ۱۴۱۵ق، *تفسیر نور الثقلین*، قم: اسماعیلیان
۲۰. علی بن موسی الرضا؛ ۱۴۰۲ق، *طب الإمام الرضا (الرساله الذهبیه)*، محقق: نجف، محمد مهدی، قم: دار الخيام
۲۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ق، *کتاب العین*، قم: هجرت
۲۲. فرهنگی، علی اکبر؛ بی تا، *ارتباطات انسانی*، تهران: رسا

۲۳. فضل الله، سید محمد حسین؛ ۱۴۱۹ ق، تفسیر من وحی القرآن، بیروت: دار الملائک للطباعه و النشر
۲۴. فیض کاشانی، ملا محسن؛ بی تا، المحججه البيضاء فی تهذیب الاحیاء، قم: جامعه مدرسین
۲۵. قاسمی، وحید؛ ۱۳۸۸، مدل سازی معادله ساختاری در پژوهش های اجتماعی با کاربرد Amos Graphics، تهران: جامعه شناسان
۲۶. قاضی زاده، کاظم؛ احمدی سلمانی، سید علی؛ عفاف در آیات قرآن و نگاهی به روایات، کتاب زنان، سال نهم، شماره ۳۶، تابستان ۱۳۸۶
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب؛ ۱۴۰۷ق، الکافی، محقق: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران: دار الکتب الاسلامیه
۲۸. کرسول، جان؛ ۱۳۹۸، پویش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد (روایت پژوهی، پدیدارشناسی، نظریه داده بنیاد، قوم نگاری، مطالعه موردی)، مترجم: حسن دانایی فرد، تهران: اشراقی
۲۹. کرمی، محمد سعید؛ ۱۳۹۵، ابعاد و چالش های اخلاقی تنوع طلبی جنسی، پایان نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت
۳۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ ۱۴۰۴ ق، مرآه العقول فی شرح أخبار آل الرسول، محقق و مصحح: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دارالکتب الاسلامیه
۳۱. مصطفوی، حسن؛ ۱۳۶۸، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۳۲. مفید، محمد بن محمد؛ ۱۴۱۳ق، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: آل البيت علیهم السلام (کنگره شیخ مفید)
۳۳. مفضل بن عمر؛ بیتا، توحید المفضل، محقق: مظفر، کاظم، قم: داوری.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر؛ ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه
۳۵. نوبری، صادق؛ ۱۳۹۶، ترجمه قرآن نوبری، تهران: اقبال
۳۶. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی؛ ۱۴۱۰ق، تنبیه الخواطر و نزهه النواظر المعروف بمجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه
۳۷. یزدانی، عباس؛ ۱۳۷۷، آزادی: تحلیلی از آزادی و اخلاق جنسی، قم: عباس یزدانی
38. American Psychological Association, —Executive Summary,|| Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls, 2007, as found at: <http://www.apa.org/pi/women/programs/girls/report-full.pdf>
39. Draznin, Yaffa Claire (2001). Victorian London's Middle-Class Housewife: What She Did All Day (#179). Contributions in Women's Studies. Westport, Connecticut: Greenwood Press. pp. 95–96
40. Kunkel D, Eyal K, Biely E, et al. Sex on TV3: A Biennial Report to the Kaiser Family Foundation. Menlo Park, CA: The Henry J. Kaiser Foundation; 2003. Available at: www.kff.org/entmedia/loader.cfm?url=/commonspot/security/getfile.cfm&PageID=14209
41. Laumann, E. O., Gagnon, J. H., Michael, R. T., & Michaels, S. (1994). The social organization of sexuality: Sexual practices in the United States. Chicago: University of Chicago Press.
42. McFarlane M, Bull S, Rietmeijer C. The Internet as a newly emerging risk environment for sexually transmitted diseases. JAMA 2000, 284: 443–446
43. National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy, CosmoGirl.com, —Sex and Tech: Results from a Survey of Teens and Young Adults,|| 2008, pg. 4, as found at: <http://www.thenationalcampaign.org/sextech/>

Presenting a conceptual model of sexual chastity based on the verses of the Holy Quran (qualitative research)

Mohammad Saeed Karami

Level 4 of Qom Seminary, Master of Applied Ethics, Qom; Institute of Higher Education, Ethics and Education

M_saeedkarami@yahoo.com

Abstract:

This research has presented the conceptual model of "sexual chastity" by identifying and examining the components of sexual chastity and factors of the model. This work is qualitative and fundamental research that has been described and analyzed in the section of presenting a conceptual model based on the theory derived from data. For this purpose, 7 concepts related to chastity were identified from the verses of the Qur'an and explained with a coherent approach. By providing a model, the role of some of these concepts in explaining sexual chastity was confirmed. From a total of 345 verses of the Qur'an on sexual issues, 50 verses that were directly related to sexual chastity were selected, and then, with open coding, a total of 49 codes were identified. In the pivotal coding stage, the data were categorized into 19 elements and key concepts, and in the selective code stage, these concepts were subdivided into four template factors. The factors of the model including the components of the focal category, contexts, and causes, strategic concepts, and consequences of sexual chastity were identified and at the end, during this process, the conceptual model of sexual chastity has been designed with a Quranic approach.

Keywords: chastity, sexual chastity, sexual ethics, conceptual model, Quran